

KÁDÁR BÉLA

Gazdasági mozgásterünk

A gazdaságpolitika mozgásterét az autonóm döntések lehetőségei jellemzik. A mozgásteret három fő tényező alakítja, korlátozza: az állami függetlenség vagy külföldi megszállás, alárendeltséget megtestesítő szövetségi rendszerhez való tartozás; a külgazdasági érzékenység, sebezhetőség, a függőség mértéke a külföldi piacoktól, erőforrásoktól; valamint a gazdasági súly, az alkuerő, a feltételeket biztosító vagy kapó státusz.

A külgazdasági kapcsolatokról nagymértékben függő kis országoknak együtt kell élniük a helyzettel, hogy a gazdasági fejlődésük mértékét, irányát meghatározó legfontosabb döntéseket az országhatárain kívül hozzák. Ezekben az országokban a gazdaságpolitika feladata az, hogy megtalálja a helyi fejlesztési adottságokat és a világgazdasági környezettel összehangoló fejlesztés lehetőségeit. A növekedési, egyensúlyi problémák halmozódása mindig arra utal, hogy a világgazdasági környezethez való alkalmazkodás nem megfelelő, vagy az adott ország a méltányossági alapon elvárható külső magatartás hiányában nem tud érdekeinek megfelelően alkalmazkodni, vagy éppen nem hagyják.

Az elmúlt ötszáz év magyar történelmét meghatározza a mozgáster hiánya, korlátozottsága. Ugyanakkor – miként Bismarck kancellár is megjegyezte – a magyar politikai kultúra állandó eleme lett a törekvés a korlátozott mozgáster sajátos taktikával való tágítására. Nem véletlen, hogy a Habsburg Birodalom csaknem másfél tucat nemzetisége közül a magyarság tudott társországi kapcsolatot kialakítani. Ez tükröződött a II. világháborúban kapott csatlós státusz vagy a legvidámabb barakk címke megszerzésében.

Az ókor stratégiai gondolkodói a vezetés feladatkörét a helyzetmegítélés, a feladat-meghatározás és a végrehajtás egységében látták. A mozgáster mindhárom dimenzióval szorosan összefügg, hiszen a helyzet- és feladat-meghatározó elem függ egymástól és a végrehajthatóságtól.

Az objektív helyzetértékelés a rendszerváltoztatás időpontjában különböző okokból nem volt érdeke sem a távozó kormányzati erőknél, sem az érdekelt nemzetközi hatalmi tényezőknek. Meglehetősen szü-

kös ismeretek álltak rendelkezésre a gazdaság válságos állapotáról. Tragikus módon erről a lakosság, a választó állampolgár sem szerezhette tudomást, s csodaváró hangulatban lépett a rendszerváltozás korántsem fájdalommentes útjára.

Ismeretes, hogy Magyarország kiemelten eladósodott ország volt. Kevesebb figyelmet kapott azonban az eladósodás felgyorsulása. Az 1970. évi 1 milliárd dollárnyi adósságállomány 1989 végén 21 milliárdra nőtt. Az eladósodás a gazdaság csökkenő működőképességének tünete volt. A KGST keretében kikényszerített extenzív gazdasági növekedés motiváló ereje már az 1970-es években kimerült, egyre láthatóbbá vált a leszakadás a világgazdasághoz képest, a térszűkítés, a műszaki lemaradás és a versenyképesség romlása.

A folyamat leplezését sokáig a fogyasztás bővítését, fenntartását finanszírozó nyugati hitelek tették lehetővé. A fokozódó feszültség hatására a nyolcvanas évek végére kirajzolódott az általános válság körvonalai. A kettős függőség – a nyugati országoktól pénzügyi szempontból, a Szovjetuniótól energia- és nyersanyag tekintetében – a mozgásteret eleve beszűkítette. A szovjet kőolajszállítás, -fizetés akadozása, kimaradása, illetve a választások előtt a nyugati hitelleállítások, devizakivonások akkut fizetőképességi válságot okoztak. A választások időpontjában az ország devizatartaléka csupán 800 millió dollár volt.

Bár a gazdasági összeomlás veszélye a fizetőképesség hiányából fakadt, láthatóvá vált a növekedési válság is. Az előző évi stagnálás után 1989-ben már visszaesett a GDP, és az éves inflációs ráta 17%-ra nőtt. Az átalakulást az ország válságos állapotban kezdte meg, ez előre jelezte a rendszerváltozás problémáit is.

A válsághelyzetet fokozta a külgazdasági környezet kedvezőtlen alakulása is. Magyarország alapvető gazdasági partnerei a KGST országok voltak. Áranyuk még 1989-ben is 50% volt. A hidegháború és a birodalomfenntartás terhei alatt összeomló fő partner, a Szovjetunió importja 1989-ben még 117 milliárd dollár, Oroszorszáé 1993-ben már csak 27 milliárd dollár volt. A hajdani szovjet piac és fizetőképesség eltűnt. A jugoszláv államképződmény szétesése, majd a polgárháború nemzetközileg elrettentő hatást gyakorolt a szomszédos országokra. Szadám Huszein kuwaiti kalandja a nemzetközi erőforrások jelentékeny részét terelte háborús kiadásokra, a kőolajárak megháromszorozódtak. Németország vil-

lámsebességű újraegyesítése következtében, 1992–93 között a magyar GDP csaknem tízszeresét kitevő erőforrások kerültek a volt NDK-hoz. 1991–93 között zajlott le a II. világháború utáni legsúlyosabb recesszió. Ilyen külgazdasági környezet eleve korlátozta Magyarország piac- és erőforrás-szerzési lehetőségeit.

A kialakult válságos helyzet következtében a legfontosabb feladat a válságkezelés volt: a fizetéseképtelenség, a csőd elhárítása, a fizetőképesség fenntartása. Ehhez pénzügyi erőforrásokat kellett mozgósítani. Az ország leromlott állapotában, tartalékok hiányában, önerőből ezt nem lehetett végrehajtani. A devizataralékok havi adósságszolgálati tehernek feleltek meg, kereskedelmi deficit nélkül is.

Az eladósodás alapvető oka azonban a gazdaság alacsony jövedelemtermelő képessége, elenyésző nemzetközi versenyképessége volt. A nyugati piacokon a magyar export túlnyomó része olyan gyengébb minőségű termékekből állt, amelyek nehezen versenyezhetek az újonnan iparosodó országok jóval alacsonyabb anyag- és bérköltségekkel előállított termékeivel. Eleve nem lehetett jövedelemtermelő egy olyan nehéz- és gépipari szakosodású ország, amely saját bázis hiányában több ezer kilométer távolságból szerezte be a nyersanyagokat, ezen felül egységnyi nemzeti jövedelem előállításához 40%-kal több energiát és 50%-kal több tőkét használt fel, mint a nyugat-európai átlag. Ez tükröződött a külkereskedelmi cserearányok folyamatos romlásában is. A nyolcvanas évek második felében már egységnyi importért egyharmaddal több árut kellett adni a nyugati piacokon, mint három évtizeddel korábban. Ezt az elvézéshez vezető gazdasági folyamatot a lehető leggyorsabban fel kellett számolni, a termelési szerkezet átépítésével. A helyzet az erőforrások gyors átcsoportosítását, valamint korszerű technológiát és piacokat is hozó külföldi importot igényelt.

A gazdaság működési rendszerének megváltoztatása csak piaci koordinációval, az állami irányítás leépítésével aligha lehetett sikeres olyan társadalmi–gazdasági környezetben, amelyben a piaci mechanizmusok még fejletlenek, átfogó irányításra még nem alkalmasak. Volt-e mozgástér a feladat végrehajtásához?

A rendszerváltoztatás nem úgy jött létre, hogy néhány búsmagyar összetanakodott, és így döntött (még ha néhányan el is hitték, hogy néhány szamizdat ki-

advány, fórum nyomán összedőlt a rendszer). A 20. század két önpusztító világháborúja nyomán alakult ki az a félévszázados nemzetközi erőtér, amelyben Európa sorsát Európán kívüliek alakították, Jaltában a szovjet, Máltában 1989 decemberében az amerikai érdekeknek megfelelően. A rendszerváltás feltételeit, feladatait kívülről határozták meg. Ez a mozgástér alapvető alakító tényezője volt.

Korabeli szovjet információk szerint, a máltai megállapodás egyrészt előirányozta a szovjet csapatok kivonását a közép-európai térségből, a piacgazdaság és a demokrácia kialakítását, másrészt a rendszerváltoztatás erőszakmentességét és gazdasági támogatást a Szovjetunióknak.

A mintegy négy évtizedes hidegháború elmélyítette a fejlett országok közötti együttműködést, de még stratégiai elképzelés sem alakult ki a nyugati fél számára kedvező kimenetel utáni helyzet kezelésére. A liberalizmus világméretű diadalára, a „történelem végére” vonatkozó utópista elképzeléseken kívül, a létezett szocializmus szétesése utáni demokratikus és piacgazdasági átalakulást a nyugati stratégiák egyszerűnek és könnyűnek tartották. Úgy vélték, a korábbi állami irányítást majd felváltja a monetáris irányítás, vagyis a korábbi bürokratikus koordinációt a piaci koordináció. Feltételezésük szerint a gazdasági szférában a hivatalos rangra emelt monetarista, neoliberális közgazdaságtani alapú gazdaságpolitika volt hivatott gyors ütemben végrehajtani a rendszerváltoztatás feladatait.

A mozgástér alakítását tehát külső koncepció határozta meg. Magyarország és más közép-európai országok felzárkóztatása, pénzügyi támogatása nem volt stratégiai cél. A nyolcvanas években, a Varsói Szerződés és a KGST feloszlása előtt, vaskos nyugati érdekek fűződtek ahhoz, hogy a szovjet gazdasági rendszer fellazításában, a piacgazdasági orientációban élen járó Magyarország válságos helyzete ne váljon láthatóvá, az ország ne menjen csődbe. Ez a nyugati érdek – magyar szempontból kegyelmi vagy fél-kegyelmi állapot – a Máltai Megállapodás, illetve a rendszerváltás nyomán megszűnt. A magyar mór megtette a kötelességét, a rendszerváltoztatás nyomán külső vonzereje, mozgástere korántsem lett kedvezőbb. Kinyílt a szovjet kalitka, de szegett szárnyal repülhet-e a rab madár?

A fejlett piacgazdaságokban már a nyolcvanas években kialakult bizonyos nézetazonosság – az úgyneve-

zett Washingtoni Konszenzus – a súlyos eladósodás, fizetéseképtelenség problémáival küszködő, fejlődő országok gondjainak kezelésére. A kilencvenes években a volt szocialista országok gazdasági átalakulásában az IMF kapott vezető, mozgásteret alakító szerepet. Az IMF viszont intézményes jellegéből adódóan a pénzügyi szférát tekintette az átalakulás vezérlőpultjának, a Washingtoni Konszenzus tartalmát pedig az átalakulás stratégiájának.

Milyen mozgástér adódott ebből?

Az IMF tevékenységében – már a részvényesi súly miatt is – mindig meghatározó szerepet játszott az Egyesült Államok uralkodó közgazdaságtudományi, gazdaságpolitikai szellemisége. A közgazdaságtanban a hetvenes évek közepén Milton, Friedman és Hayek Nobel-díja jelezte a neoliberais nézetrendszer beérkezését, főárammá válását. Ez a nyolcvanas évek elejére Thatcher és Reagan politikai ciklusában, a gazdaságpolitikában is uralkodóvá vált. Az európai filozófia történetében már Kant felvetette azt a kérdést, hogy lehet-e valamennyi országra érvényes, egyetemes történelmet írni. Sajátos etnocentrizmussal az angolszász országok erre igenlő választ adtak. A történelmükből levezetett tényeket – miként később a szovjetek is – egyetemesnek tételezték fel, így intézményrendszerüket, a demokrácia és a liberális

piacgazdaság közötti összhangot, az állam és a piac szerepéről vallott felfogásukat törvényszerűnek, más országok, kultúrák által követendőnek tartották és tartják.

A klasszikus európai konzervatív felfogás viszont az országok fejlődésében nagy jelentőséget tulajdonít az egyedi, nemzeti sajátosságoknak, a fejlődéstörténeti örökségnek, a kultúrának, az emberi kapcsolatrendszernek, az értékrendnek és a geopolitikai helyzetnek.

A fejlődés problémáira nem adható minden országra érvényes univerzális válasz. Az egyedi gyógymódok a gazdaságban nélkülözhetetlenek. A létezett szocializmus időszakában Magyarországon is voltak ebből adódó szellemi viták, összetűzések.

Az IMF átalakulási programjában szereplő terápia a pénzügyi stabilizáció, liberalizáció, privatizáció a szocializmus örökségével terhelt közép-kelet-európai országokban eleve nem lehetett gyors sikerrel és kisebb társadalmi költségekkel kecsegtető. Ezt az IMF-ben csak a kilencvenes évek vége felé ismerték fel egyesek.

Majdnem kétszázéves az a közgazdasági felismerés, hogy a liberalizáció mindig az adott korszak legfejlettebb és legerősebb országainak érdekeit szolgálja, az „erősek” eszmerendszere. Az elmaradottabb, gyengébb országok a felzárkózási periódusban, válsághelyzetekben nem nélkülözhetik az állami protekciónizmus eszköztárát. A pénzügyi stabilizációval, szubvenció-elvonással legyengült vállalatok védtelenek maradtak, jelentős mértékben elvéreztek a fejlett országok vállalatainak szabad versenyével szemben. Nem meglepő, hogy ezek után a gyorsított privatizáció folyamatában az értékesített állami vállalatok zöme külföldi tulajdonosok kezébe került. E gyakorlattal szemben az USA gazdasági védettsége a külföldi versennyel szemben mindig erőteljes volt, akár csak a nyugat-európai agrárgazdaságé. A „ne azt csináljátok, amit teszünk, hanem amit mondunk” üzenet a fejlődő országokban már korábban is negatív hatású volt. Ez a sokkterápia külső pénzügyi segítség nélkül nagymértékű társadalmi költségekkel, gazdasági visszaeséssel jár.

Budapest, Rákóczi út 54. (Fortepan/Hofbauer Róbert)

Egy évszázada látható, hogy a válságkezelés során megnő az állam gazdasági szerepe. A gazdaság működési rendszerének radikális változtatása csak piaci koordinációval, az állam kivonásával nem lehetett sikeres olyan országokban, ahol a piaci mechanizmusok fejletlenek voltak, nem voltak alkalmasak átfogó irányításra, válságkezelésre.

Felvethető a kérdés, hogy például Magyarországon 1992-ben, a legnagyobb visszaeséssel járó évben kellett-e bevezetni a térség legszigorúbb csődtörvényét, amely az exportőr vállalatok kétötödét sodorta csődhelyzetbe. Külső pénzügyi támogatás hiányában az IMF-terápia eleve koncepcionális jellegű gazdaságpolitikai mozgáskorlát volt.

A magyar államigazgatás tapasztalatokban gazdag a külső hatalmak nem kívánatos törekvéseinek enyhítése, puhítása tekintetében. E látens politika végrehajtását azonban nehezítette az a körülmény, hogy a magyar pénzügyi apparátus egy része a nyolcvanas években az IMF-nél részesült szakmai átképzésben. A volt marxista saulusokból nagy számban lettek neoliberais paulusok, akik áttérésük igazolására gyakorta pápábbak voltak a pápánál. A sajtó zöme és a legnagyobb ellenzéki párt harcos neoliberalizmusa következtében az IMF által képviselt szellemiség és gyakorlat erős belső támogatásra épült, ami az ország helyzetével összehangolt, sajátosságainak megfelelő gazdaságpolitikai mozgásokat a végrehajtás oldaláról gátolta, a rendszerváltoztatás társadalmi költségeit növelte.

A demokrácia és a piacgazdasági átalakulás természetesen az ország alapvető érdeke volt. A demokrácia és a neoliberais piacgazdaság közötti összhang törvényszerűségének elfogadása viszont aligha. Antall József a társadalmi érzékenységet és igazságosságot, az átalakulás szociális költségeit figyelembe vevő szociális piacgazdaság elkötelezettje volt. A hitelfelvétel kényszere miatt az IMF-et nem lehetett megkerülni. Az IMF stand-by megállapodás volt, zöld lámpa a hitelpiacok számára az ország finanszírozhatóságához.

Az IMF-fel szembeni politikát hirdetni, kurukodni költséges balgaság lett volna. Az IMF stratégia vakbuzgó teljesítése viszont elkerülhető volt, a magyar gazdaságpolitika mérsékléssel, domesztikálással veszteségminimalizálásra törekedhetett. Antall József édesapja a II. világháború idején, a maga hatáskörében hasonló szerepet kapott. Változtatni nem tudott, de segített. Valamennyi közép- és kelet-európai

ország az IMF foratókönyve szerint indította el az átalakulást. A változás kimenetelét befolyásolta a szereplők személye, az előadás stílusa, az ütemezés, a súlypontozás, és természetesen a játékmester, Antall József.

A Világbank egyik vezető közgazdásza, Dervis, már egy 1994-es publikációjában feltette a kérdést: lehetséges-e, hogy az átalakulás fokozatosságot jobban figyelembe vevő, gradualista magyar módja eredményesebb, mint a Lengyelországban és Oroszországban végrehajtott – „piacgazdaság ötszáz nap alatt” –, IMF-nek tetsző neoliberais sokkterápiája?

Huszonöt éve maga a kérdés is szentségtörésnek számított az IMF-ben, noha a már akkor ismert tények is meggyőzőek lehetnek volna. A legrosszabb kiinduló helyzet, a legszűkebb gazdasági mozgástér, és a legnagyobb adósságállomány kényszerpályája ellenére Lengyelország után (az adósságkönnyítést nem kapó) Magyarországon volt a legkisebb a növekedés visszaesése. A balkáni és a kelet-európai országokban a GDP-hanyatlás mértéke kétszer, háromszor nagyobb volt. A magyar gazdaság 1993 utolsó negyedében növekedési pályára állt, persze, ez a választásokat már nem befolyásolta. Lengyelországot viszont az adósságkönnyítés és a sokkterápia ellenére az 1997. évi luxemburgi csúcstalálkozó még nem tekintette fejlett, átalakuló országnak. Az IMF tetszési indexétől függetlenül, 1994-ben a piaci hitelképességi rangsor első helyén még Magyarország állt. Feltehetően a bizalom jele volt, hogy a térségben befektetett külföldi működőtőke-állomány – amelyet nem hangoltak össze az IMF-terápiával – 45%-a került Magyarországra, s ennek akkor még több mint 60%-a jutott zöldmezős beruházásokra, s nem állami tulajdon felvásárlására. Ebben az időben Magyarországon volt a leggyorsabb ütemű az európai térségbe való integrálódás, s az export termékszerkezetének nemesedése.

Egyedülálló politikai teljesítménynek számított, hogy a térségben csak Magyarországon töltötte ki hivatali idejét az 1994-ben megválasztott kormány. Nem szükséges bizonygatni, hogy a politikai stabilitás gazdasági érték is, a gazdasági teljesítmény pedig tükröződik a politikai stabilitásban. A versenybridzs nevű kártyajátékban aszerint minősítik a játékosokat, hogy azonos lapokból ki mit képes alkotni. Huszonöt év távlatából is megállapítható, hogy Antall József kormányának nem kell restellkednie.